

СЕМАНТИЧНЕ ТЛО СУРЯДНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У ПОЕМИ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО «ЕНЕЇДА»

Комлик Н. Ю.

ВСТУП

«Перша ластівка українського національного відродження» (С. Єфремов), «твір, наіскренний сонцем, розпашілий од земних пристрастей» (О. Гончар), – такі пишні, але справедливі слова адресовані провідними українськими діячами культури й науки безсмертній поемі «Енеїда» полтавчанина І. Котляревського. Це не просто високохудожній витвір, а віддзеркалення духовного світу українців як самобутньої нації. Її поява знаменувала народження живої народної української мови. Мовознавці фіксують словник поеми кількістю понад 7000 слів. Чи не найбільшим пластом є етнографічно-побутова лексика, яка була і є предметом дослідження культурологів, етнографів і навіть кулінарів та модельєрів, адже твір просто рясніє назвами різних кулінарних шедеврів та одягу. Так, археолог Віталій Закладний, дослідивши страви «Енеїди», упорядкував книгу «Чого не їли наші предки?», у якій репрезентовано перелік потрав Енеєвих побратимів і подано їхній детальний опис. Твір І. Котляревського набув «характеру громадського документа»¹, адже справді вражає своєю енциклопедичністю.

Не менш цінна «Енеїда» для мовознавчих студій, адже від 1798 року, знаменної дати появи трьох перших частин поеми, бере свій початок українська літературна мова. Як слушно зауважує С. Єрмоленко, усвідомлення значення «Енеїди» важливе не тільки для історії літературної мови, а й для орієнтації в сучасних умовах її функціонування, адже норми нової (сучасної) літературної мови ведуть свій родовід із мовної практики І. Котляревського, що витворилася на основі середньонадніпрянського діалекту².

¹ Северін В. С. Енеїда Котляревського – енциклопедія українського життя та слова. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2011. № 11 – 12 (164 – 165). С. 119.

² Єрмоленко С.Я. Єдність мови та ідеї. *Рідний край*. 2000. № 1 (2). С. 51.

Дослідниця вбачає реалізацію нормативної основи мови в тексті в триплощинному вимірі: 1) текст репрезентує мову, що має свої норми, відмінні від норм інших слов'янських мов; 2) текст відповідає стильовій нормі – нормі художнього стилю, орієнтованій на всебічне охоплення засобів національної мови, її різновидів, підпорядкованих завданням художньої травестії, вимогам езопової мови, покликаної у формах нібито жартівливого змісту закодувати серйозну ідею; 3) текст актуалізує народнорозмовне джерело спілкування і тим самим визначає літературні орієнтири щодо фонетичного, граматичного, лексичного оформлення писемної мови³.

Увага мовознавців завжди була зосереджена на аналізі лексики й фразеології поеми, адже вона рясніє багатством назв, виразів, що торкаються всіх без винятку сфер життя тогочасного суспільства. Однак не менш важливим є й синтаксичний рівень організації цих одиниць. «Енеїда» стала не лише потужним джерелом поповнення розмовного стилю, а й мала значний вплив на організацію синтаксичних одиниць української мови. Вражає майстерність автора в організації речень із однорідними рядами, які й становлять основу всієї поеми, оскільки саме через них репрезентовано усі оригінальність й самобутність українського світогляду, моралі й культури: *В тім городі жила Дідона, / А город звався Карфаген, / Розумна пані і моторна, / Для неї трохи сих імен: / Трудяща, дуже працююча, / Весела, гарна, сановита* (22);⁴ *І кубками пили слив'янку, / Мед, пиво, брагу, сирівець, / Горілку просту і калганку, Курились для духу яловець* (8, с. 24); *Санжарівки на скрипці грали, / Кругом дівчата танцювали / В дробушках, в чоботах, в свитках* (8, с. 24). Важливо наголосити на тому, що такі ряди однорідних членів у межах речення формують не що інше, як сурядні словосполучення.

Актуальність й новизна даної розвідки зумовлені тим, що досі в наукових працях не представлено дослідження особливостей формальної організації та семантичного наповнення сурядних словосполучень, які функціують на сторінках «Енеїди» І. Котляревського. Це зумовлено, насамперед, проблемою виділення

³ Єрмоленко С. «Енеїда» І.П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. 2000. Вип. 53 – 53. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine53-54-3.pdf>.

⁴ Приклади наводяться за виданням: Котляревський І. П. Енеїда: Поема; Наталка Полтавка: П'єса: Для серед. та ст. шк. віку / Передм. та приміт. О.І. Гончара; Післямова В. О. Шевчука. К.: Веселка, 2000. 327 с.

цієї групи словосполучень в мові взагалі. Тому метою статті є дослідити особливості семантики сурядних словосполучень як одних із ключових засобів репрезентації мовної картини світу українців у бурлескно-трагедійній поемі І. Котляревського «Енеїда».

1. Формально-граматична організація сурядних словосполучень в поемі «Енеїда» І. Котляревського

Глобалізаційні процеси, які є рушійним фактором розвитку наук ХХІ століття, впливають і на дослідження синтаксичного рівня мов, зокрема української. Завдяки цьому одиниці синтаксису аналізують не лише з опорою на логіко-граматичний підхід, який був догматичним у минулому столітті, а й з позицій семантичного, функційно-стилістичного та комунікативного. Це уможливило кардинальну зміну погляду на природу словосполучення. Інтеграційні процеси, які активізувалися останнім часом в мовознавстві, уможливають вибудовувати нову, ширшу, траєкторію дослідження цієї одиниці, яка займає «найпериферійніше місце»⁵ в синтаксисі. Відтак нову концепцію, із наданням сурядним сполученням слів статусу словосполучення, відстоюють у своїх працях такі авторитетні лінгвісти, як: І. Вихованець, П. Дудик, О. Мельничук, М. Плющ, М. Степаненко, Л. Шевченко, К. Шульжук, І. Ющук та ін. З опорою на їхні наукові погляди сурядне словосполучення розглядаємо як «словосполучення, сформовані за участю повнозначних слів, що перебувають у відношенні відносно незалежності, реалізують свої формально-граматичні особливості та семантичне наповнення в складі речення, утворюючи одиниці, компоненти яких виконують ідентичну синтаксичну функцію»⁶. Через традиційне трактування словосполучення як одиниці, що обов'язково має головний та залежний компонент, мовознавці довгий час не звертали жодної уваги на формальну організацію однорідних членів речення, які є якраз елементами сурядних словосполучень. Натомість для дослідження цих членів речення послуговуються терміном «синтаксичний ряд». Щодо відношення між синтаксичним рядом, однорідними членами речення й

⁵ Чубань Т., Карадаш Л. Синтаксичні одиниці в українській мові (на матеріалі поеми «Енеїда» Івана Котляревського). *Теоретична і дидактична філологія. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 31. С. 184.

⁶ Комлик Н. Ю. Звужений ряд сурядних словосполучень: формально-граматичні та семантичні чинники лімітативності. *Львівський філологічний часопис*. № 10. Львів, 2021. С. 5.

сурядними словосполученнями заслугоує на увагу думка Т. Радіонової, яка вбачає «корелятивність сурядності з напрямом реалізації синтаксичних зв'язків та їхніх формальних виявів, однорідності – із закономірностями формально-граматичної будови речення, ряду – з тенденціями побудови синтаксичних конструкцій, специфіки їх семантико-синтаксичної організації, з посіданням спільної комунікативної значущості та з підпорядкуванням єдиній семантиці»⁷. Тому ці три поняття перебувають в тісних взаємозалежних відношеннях і разом спроектовані на організацію речення як основної одиниці комунікації.

На формально-граматичному рівні сурядні словосполучення характеризуємо за такими параметрами: 1) специфіка ряду словосполучення, як одиниці, що організовує компоненти в єдине ціле; 2) будова сурядних словосполучень; 3) спосіб зв'язку між компонентами словосполучення; 4) частиномовна належність компонентів словосполучення.

«Енеїда» І. Котляревського привертає особливу увагу з огляду на те, що лексика, яка є джерелом аналізу інших, частково суміжних з мовознавством, наук, на формальному рівні укомплектована в однорідні ряди, які й організовують сурядні словосполучення. Ці синтаксеми у пропонуваній розвідці проаналізовано з урахуванням вищезазначених параметрів.

За специфікою організації синтаксичного ряду сурядні словосполучення поділяємо на: 1) словосполучення розширеного ряду, у яких одним актом утворюється словосполучення з відносно необмеженої кількості компонентів, спроектованої на потенційне додавання нових; 2) словосполучення звуженого ряду, які побудовані на основі відносної лімітативності з двох рівноправних компонентів; 3) словосполучення синкретичного ряду, які ґрунтуються на нівелюванні чітких формально-граматичних та семантико-синтаксичних меж й подальшій трансформації словосполучень розширених рядів у звужені; 4) словосполучення комбінованих рядів, які репрезентують ускладнений тип сурядних словосполучень, конституєти яких одночасно поєднуються засобами трьох інших рядів, із збереженням їхніх диференційних ознак.

⁷ Радіонова Т. М. Еволюція лінгвістичних поглядів на статус і структуру ряду як мовної одиниці. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філологія. Мовознавство*, 2009. Т. 98, Вип. 85. С. 74.

Для «Енеїди» найхарактернішими є сурядні словосполучення комбінованого типу, у межах яких виділяємо однотипний зв'язок та різнотипний. Суть першого полягає в тому, що конституенти поєднуються сполучниково, за допомогою єднальних або розділових сполучників, та безсполучниково. Семантично ці засоби зв'язку формують схожі чи однакові міжкомпонентні відношення: *На другий день раненько встали, / Огонь надворі розвели/ І м'яса в казани наклали, / Варили траву і пекли* (8, с. 39); *Еней прочувається, проспався, / І голодрабців позбирав, / Зо всім зібрався і укрався, / І скільки видно, почухрав* (8, с.21). У прикладі функціують єднальні відношення з відтінком послідовності, які передані одночасно асиндетонно та синдетонно за допомогою єднального сполучника *і*. Прикметно, що в поемі засоби зв'язку побідних словосполучень розташовані хаотично: *Дородна, росла і красива, / Приступна, добра, не спесива, / Гнучка, юрлива, молода* (8, с. 106); *З-під лави виліз і струхнувся, / Закашляв, чхнув і стрепенувся* (8, с. 40). Інколи в таких словосполученнях лише останній компонент приєднано певним єднальним або розділовим сполучником, що ставить своєрідний ліміт, в такій позиції спостерігаємо трансформацію їхньої функції із розширення на встановлення обмеження: *Були троянці п'яні, ситі, / Кругом обути і обшиті, / Хоть голі прибрели, як пень* (8, с. 27); *Як загулялися в джугута, / В хлюста, в пари, в візка іграли / І дамки по столу совали* (8, с. 27); *Були і тії тут панянки, / Що наряджались напоказ; / Мандрьохи, хльорки і дїптянки, / Що продають себе на час* (8, с. 83). Є зразки словосполучень цієї групи, де частина компонентів утворюють своєрідні блоки, всередині яких функціює сполучник, а між блоками безсполучниковий зв'язок, проте закономірність може бути далі порушена конституентами, що розташовуються лінійно, без утворення блоків: *Йому Дідона підослал, / Що од покійника украла: Штани і пару чобіток, / Сорочку і каптан з китайки, / І шапку, пояс з каламайки, / І чорний шовковий платок* (8, с. 26). Найбільша кількість словосполучень, де безсполучниковий зв'язок взаємодіє із єднальними сполучниками, однак є незначна кількість прикладів взаємодії *і* з розділовими: *Коли сверблять із вас у кого / Чи спина, ребра, чи боки, / Нащо просити вам чужого?* (8, с. 127).

Природа різнотипних комбінованих словосполучень полягає в тому, що їхні компоненти поєднуються за допомогою засобів розширених, звужених та синкретичних рядів, зберігаючи типові для

них значеннєві відтінки. У «Енеїді» не знаходимо утворення із синкретичними рядами, однак зафіксовано зразки із функціонуванням засобів розширеного та звуженого рядів: *Пошлю вас в Запорозьку Січ; / Там ваших каверз не вважають, / Жінок там на тютюн міняють, / Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч* (8, с. 185); *По нашому хохляцькому строю / Не будеш цапом, ні козою, А вже запевне що волон* (8, с. 102); *Кричить, рубає, вередує, / Не б'ється, бач, а мов жартує, / Бо був вертливий і силач* (8, с. 195); *Ні сердилися, ні гнівилися, / Ні лаялися і не билися, / А всі жили тут люб'язно* (8, с. 93). У подібних комбінованих сурядних словосполученнях останній компонент вводиться за допомогою сполучника **а**, який формує протиставлення до попередніх компонентів. У цьому випадку можна говорити про більш-менш чітке розмежування компонентів на лівобічний повний блок, де два і більше конститuenta поєднуються безсполучниково або єднальними сполучниками, і правобічний, усічений блок із монокомпонента.

Культуру, побут й менталітет українців, а також красу й багатство української природи письменник зображає й за допомогою сурядних словосполучень розширених рядів. Серед них є зразки з безсполучниковістю: *Ми Ідської гори дубина, / Липки, горішина, соснина, / З яких був зроблений твій флот* (8, с. 193); *Він думає, мислив, умудрявся (Бо сам за всіх і одвічав), / Як Турна-ворога побити, Царя Латина ускромити / І успокоїти народ* (8, с. 193); із єднальними сполучниками: *Зевес тоді кружляв сивуху / І оселедцем заїдав* (8, с. 20); *Ні холодно було, ні душно* (8, с. 93); *Ти оком землю назираєш, / Другим за нами приглядаєш, / Ти знаєш, що, і як, і де* (8, с. 186); із розділовими сполучниками: *І зачало човни бурхати, / То сторч, то набік колихати, / Що враг устоїть на ногах* (8, с. 101); *То всі кричать, то шепчуть тихо, / Хто лаявся, а хто моливсь* (8, с. 216); *Пошлю Енея до Плутона, / Або і сам в ад копирсню* (8, с. 218). Здебільшого такі словосполучення передають семантику перелічення, послідовності або чергування.

За жанром «Енеїду» ідентифікують як бурлескно-травестійну героїчну поему. Одним із ключових засобів реалізації комічного є використання автором прийому контрасту, який наскрізно проходить через усю поему від початку і до кінця: боги – люди; пекло – небеса; добро-зло, море – суша, відвага – страх тощо. Однак проведений аналіз засвідчує, що в ній відсутні словосполучення власне звуженого ряду із протиставними сполучниками. Вони, натомість,

інколи беруть участь у формуванні комбінованих сурядних словосполучення: *Читайте ж, муза, що бормоче: / Що там з Енем плив Массик, / Лінтяй, ледащо неробоче, / А сильний і товстий, мов бик* (8, с. 90); *У главной башти на сторожі / Стояли Евріал і Низ; Хоть молоді були, та гожі / І кріпкі, хоробрі, як харциз* (8, с. 162); *Хоть од Дідони плив поспішно, / Та плакав гірко, неутішно* (8, с. 36). У таких синтаксемах протиставний сполучник посилює семантику опозиції не між двома словами-компонентами, як це зазвичай, а між блоками певних ознак. Відсутні в поемі й власне синкретичні ряди сурядних словосполучень.

Як бачимо, у творі переважають складні ряди сурядних словосполучень, тобто до їх складу входить більше ніж два компоненти, між якими функціують сполучники різних семантичних груп (єднальні *і, та, й, ні... ні*, розділові *або, чи, то ... то*, протиставні *а, але, проте, зате*) та безсполучниковість. Дуже рідко зустрічаємо прості (двокомпонентні) синтаксеми: *Сміленький був і балагур* (8, с. 36); *Еней, матню в кулак прибравши, / І не до соли примовлявши, / Садив крутенько гайдука* (8, с. 24); *Бо їх не кликали гулять, / Де чоловіки їх гуляли, / Медок, сивушку попивали / Без просипу неділь з п'ять* (8, с. 49). Складні словосполучення є не лише із комбінованими рядами, а і з розширеними: *Ганнусю, рибко, душко, людко, / Рятуй мене, моя голубко, / Тепер пропала я навів* (8, с. 34); *Фіндюрко, ящірко, брехухо!* (8, с. 187); *Тут всі по волі забавлялись, / Пили, іграли, женихались* (8, с. 60). Таке своєрідне нагнітання компонентів, з одного боку, репрезентує багатство мови, яку до Котляревського вважали бідною і «негідною» для написання художніх творів, а з іншого – є потужним інструментом творення бурлеску й травестії як фундаментальних засобів комічного в поемі.

Оскільки метою письменника було репрезентувати багатство й неповторність українського народу з його багатограним світом культури, побуту й моралі, то за частиномовною належністю домінувальними є іменні, прикметникові та дієслівні (з дієприкметниковими та дієприслівниковими формами) сурядні словосполучення. Вони формують гармонійні ряди, в яких обидва компоненти належать до одного класу слів:

– дієслівні: *Дідода тяжко зажурилась, / Ввесь день не їла, не пила; / Все тосковала, все нудилась, / Кричала, плакала, ревла* (8, с. 33); *Еней-сподар, посумовавши, / Насилу трохи вгамовався; /*

Поплакавши і поридавши, / Сивушкою почастовавсь (8, с. 58);
Рубай, туши, гаси, лий, куйте! (8, с. 51);

– іменникові: *І зараз приступили к флоту / І прийнялись за роботу: / Огонь кресати і нести / Скінки, тріски, солому, клоччя; / Була тут всяка з них охоча, / Пожар щоб швидше розвести* (8, с. 50); *Тут всякії були пронози, / Перекупки і шмаровози, / Жиди, міняйли, шинкарі* (8, с. 81); *Енея заболіли ноги, / Не чув ні рук, ні голови* (8, с. 39);

– прикметникові: *Він так здавався і нікчемний, / Та був розумний, як письменний, / Слова так сипав, як горох* (8, с. 53); *За сее ж дівку чорнобриву, / Смачную, гарну, уродливу / Тобі я, далєбі, що дам* (8, с. 18);

Значно менше рядів із словами інших частин мови:

– прислівникові: *За рученьки біленькі взявши, / Балакали то сьак, то так* (8, с. 22); *Ні холодно було, ні душно* (8, с. 93); *Дочка була зальотна птиця / і ззаду, спереду, кругом* (8, с. 106);

– числівникові: *Гребнули раз, два, три, чотири / Як на! – у берега човни* (8, с. 104).

Оскільки на сторінках поеми функціують складні сурядні словосполучення, то чимало зразків знаходимо словосполучень дисгармонійних рядів, тобто, коли компоненти одного словосполучення належать до різних частин мови:

– прикметниково-іменникові: *Жила Амата там нянька, / Не знаю – жінка чи панянка, / а знаю, що була стара, / Скупа, і зла, і воркотуха, / Наушниця і щєбетуха, / Давала чиншу до двора* (8, с. 123); *Латин дочку мав чепуруху, / Проворну, гарну і моргуху, / Одна у нього і була* (8, с. 105); *Сміленький був і балагур* (8, с. 36); *У тебе мати єсть старая, / Без сил і в бідності, слабая, / То і повинен жити для ней...* (8, с. 163);

– прикметниково-дієприкметникові: *Не в шутку молодець був жвавий, / Товстий, високий, кучерявий, / Обточений, як огірок* (8, с. 106);

– прислівниково-іменникові: *Еней же з бабою старою, / То сьак, то так, попід рукою, / Тихенько од бровка убравсь* (8, с. 76);

– займенниково-прислівникові: *Потім все дрібно розказала, / Кого до некла проводжала, / До кого, як, про що, за чим* (8, с. 75).

Така багата формально-граматична організація сурядних словосполучень спроектована на розкриття семантичного наповнення констиuentів, які, у свою чергу, мають енциклопедичний характер, позаяк репрезентують мовну картину українців. Сурядні

словосполучення в «Енеїді» є свосрідним епіцентром твору, на якому зосереджена увага автора, а від так і читача в розкритті /пізнанні народу «із середини», через мову, яка є генетичним кодом нації.

2. Специфіка семантичного навантаження сурядних словосполучень у поемі «Енеїда»

Тісний взаємозв'язок синтаксису й лексичної семантики у сучасній лінгвістиці є незаперечним фактом, який уможливило висвітлення нових граней мовних одиниць, зокрема й сурядного словосполучення. Як зауважує Г. Золотова, «залежність правил побудови синтаксичних конструкцій від лексико-синтаксичних характеристик їхніх компонентів стала тією очевидністю, яка не потребує доведення, але вимагає обов'язкової систематизації матеріалу»⁸, особливо в площині сурядного словосполучення. Саме на рівні словосполучення встановлюються, формуються і зберігаються зв'язки слів з опорою на мовні закони, які й виявляють потенції словоформ-компонентів словосполучення.

Особливістю сурядних словосполучень є те, що при відносній незалежності і рівноправності компонентів, в той же час їхній зв'язок зумовлений граматично – семантичною залежністю. Граматику залежностей, на думку Т. Масицької, варто визначати в широкому й вузькому витлумаченні: «у широкому – це теорія випрацювана на основі структурного синтаксису, у вузькому – це граматику синтаксичної структури речення, у якій присудок представлений як визначальний компонент»⁹. У синтаксисі теорія залежностей охоплює сполучуваність, дистрибуцію, валентність й інтенцію. У контексті словосполучення, зокрема сурядного, особливо важливими є сполучуваність, дистрибуція та валентність. Ці категорії мають місце у формальній організації й загальній семантиці сурядного словосполучення. Вони тісно взаємопов'язані між собою, оскільки спроектовані на відображення того, як компоненти певної синтаксеми, зокрема й словосполучення, вступають у зв'язки між собою.

Сполучуваність зумовлюється, насамперед, семантикою. Це поєднання мовних одиниць у мовленні, яке пов'язане з

⁸ Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М.: Наука, 1998. С. 4.

⁹ Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей: монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. С. 13.

дистрибуцією, валентністю та контекстом¹⁰. Синтаксична сполучуваність інтерпретує синтаксичні відношення як закономірні зв'язки між елементами, що, в свою чергу, наповнені певним значенням. Дистрибуція – це своєрідний результат, «готовий продукт» сполучуваності, оскільки репрезентує сукупність усіх можливих оточень слова, які виникли в конкретній ситуації завдяки його сполучувальним можливостям. Іntenція найчастіше інтерпретується з позицій речення і визначається як здатність предиката встановлювати функційно-семантичні позиції для їхнього заповнення. У сурядному словосполученні, оскільки його конституенти є відносно рівноправними, то неможна точно визначити який із них проєктує подібні позиції. Для сурядного словосполучення надважливою є валентність, яка також пов'язана із сполучуваністю, як видове поняття з родовим. На думку В. Гак, основний закон сполучення лексем полягає в тому, що вони утворюють інформативно коректну конструкцію лише в тому випадку, коли матимуть, крім специфічних сем, хоча б одну спільну¹¹. Тому семантична валентність – це віддзеркалення логічної, поняттєвої та лексичної валентностей. Перші дві пов'язані із позамовною дійсністю. «Логічні судження забезпечують зв'язок між об'єктивною реальністю й семантико-синтаксичною організацією мови»¹², а властивості й відношення експліковані в понятті «співвідносяться з класами предметів і явищ»¹³. Логічна й поняттєва валентності знаходять свою реалізацію через лексичну. Разом вони формують семантичний рівень. Закони формальної організації сурядних словосполучень, в основі яких «незалежна координація як різновид координації»¹⁴, уможливають поєднання на зразок *груша і штани, щастя та ще й смерть, відважний, але боязливий*. Однак на рівні значення вони є асемантичними, оскільки такі сполуки

¹⁰ Кочерган М. П. Сполучуваність. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 657 – 658.

¹¹ Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. *Проблемы структурной лингвистики 1971: сб. ст.* Москва: Наука, 1972. С. 375.

¹² Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: монографія. 2-ге вид. перероб. і доп. Полтава: ПП «Астра», 2020. С. 12.

¹³ Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. С. 383 – 384

¹⁴ Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. К., Львів, 1993. С. 33.

внеможливають значеннєвий статус цих лексичних одиниць¹⁵. Для сурядних словосполучень семантична валентність є особливо важливою і дає підстави говорити про реалізацію між конститuentами семантичної узгодженості за формальної рівноправності. Ще в минулому столітті Л. Щерба в праці «Про троякий аспект мовних явищ і про експеримент у мовознавстві», висунув ідею про існування правил поєднання значень, зауважуючи: «Маю на увазі тут не тільки правила синтаксису, але, що важливіше, правила поєднання значень, які дають не суму значень, а нові значення, – правила, на жаль, ученими досі мало дослідженні, хоч інтуїтивно відомі всім добрим стилістам»¹⁶. Слово – це сукупність певних сем, які проявляють свої смисли саме в словосполученні, «у синтагматичному ланцюжку реалізує свою конкретність, позначаючи предмети, явища, їхні ознаки, й зберігає у своїй внутрішній формі поняттєвий зміст як член парадигматичного ряду»¹⁷. Диференційні ознаки формально-граматичного рівня сурядного словосполучення на семантичному рівні зумовлюють його адитивність, тобто генерування загального значення шляхом додавання смислів, однак не випадкових, а зумовлених контекстом. Кожен компонент меншою чи більшою мірою індикує сусідній, за рахунок чого відбувається процес взаємопрогнозування: *волошки і маки, морозиво, ще й цукерки, холодний, але приємний, або перемогти, або померти*. Зв'язок конститuentів у побідних словосполученнях зумовлений їхнім загальним значенням, ядерною семою (квіти, солодощі, якість чи дія певного денотата у конкретній ситуації) та зреалізовано за однією із сполучувальних потенцій кожного із них.

Той зміст, який вдалося І. Котляревському зреалізувати в «Енеїді», небезпідставно дав їй статус своєрідної енциклопедії української нації. У реалізації цього контенту важливе й провідне місце належить сурядним словосполученням, оскільки вони є ключовим конструювальним матеріалом національної мовної картини світу українців, яка представлена на сторінках твору. Сурядні словосполучення в ньому – не випадкові поєднання слів,

¹⁵ Шведова Н. Ю. Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Д. Апресяна «Синонимия и синонимы». *Вопросы языкознания*. 1970. № 3. С. 41.

¹⁶ Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. С. 24.

¹⁷ Денисенко З. М. Семантичне узгодження в словосполученні на рівні периферії денотативно-сигніфікативного макрокомпонента. *Мовознавчий вісник*. 2016. № 21. С. 135.

необхідні лише для ритмомелодики, а продумані сполуки, які реалізують семантику національнорепрезентативного відтінку. Прикметно те, що усі сурядні словосполучення, незважаючи на різноплановість будови й використання засобів зв'язку, спроектовані на розкриття тогочасного українського суспільства різних верств від найдрібніших деталей характеру до масштабних картин побуту. У цьому криється багатство їхньої семантики.

Проведений аналіз дає можливість виділити такі семантичні групи сурядних словосполучень в «Енеїді»:

1. Словосполучення емоційно-оцінного характеру, серед яких вирізняємо такі підгрупи:

а) ті, що імітують лайку: *Фіндюрко, ящірко, брехухо!* (8, с. 187); *А вам, олімпські зубоскалки, / Моргухи, дзиги, фіглярки, / Березової дам припарки, / Що буде довго вам втямки* (8, с. 184); *Енеєві так, як болячці / Або лихий осінній трясці, / Годила пані всякий день* (8, с. 27); *Пійди лиш ти к чортам, плюгава, / Невірна, накосна, халява!* (8, с. 45);

б) ті, що розкривають негативні риси характеру чи зовнішності: *А то, беззубий, говорливий, / Сухий, невірний, як шкелет, / І лисий, і брехун свардивий* (8, с. 191); *Як вийшла з хати бабище старая, / Крива, горбатая, сухая, / Запліснявіла, вся в шрамах, / Сіда, ряба, беззуба, коса, / Розхристана, простоволоса / І, як в намисті, вся в жовнах* (8, с. 61); *Читайте ж, муза, що бормоче: / Що там з Енеєм плив Массик, / Лінтяй, ледащо неробоче, / А сильний і товстий, мов бик* (8, с. 190);

в) ті, що зображають позитивні внутрішні та зовнішні якості: *У главной бапти на сторожі / Стояли Евріал і Низ; / Хоть молоді були, та гожі / І кріпкі, храбрі, як харциз* (8, с. 162); *Дочка була зальотна птиця / І ззаду, спереду, кругом; / Червона, свіжа, як кислиця, / І все ходила навичом. / Доросла, росла і красива, / Приступна, добра, не спесива, / Гнучка, юрлива, молода* (8, с. 106); *Не в шутку молодець був жвавий, / Товстий, високий, кучерявий, / Обточений як огірок* (8, с. 106).

2. Словосполучення, які розкривають поведінку персонажів, їхній менталітет:

а) негативного відтінку: *Еней стояв і дожидався, / Щоб вийшов з хати хто-небудь, / У двері стукав, добувався, / Хотів би хатку з ніжки схнуть* (8, с. 61); *Всі м'ялися, перебирались, / Кричали, спорили і рвались, / І всяк хотів, його щоб віз* (8, с. 730); *Пошлю вас*

в Запорозьку Січ; Там ваших каверз не вважають, / Жінок там на тютюн міняють, / Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч (8, с. 185); Всяк тягне в серці за тебе; / Но одізватися не сміють, / Сидять, мовчать, сопуть, потіють, / і всяк мізкує про себе (8, с. 214); Поганий, мерзкий, скверний, бридкий, / Нікчемний, ланець, кателік! Гульвіса, навкосний, пресидкий, / Негідний, злодій, еретик! (8, с. 33);

б) позитивного відтінку: *Тут між собою розпитались, / Чоломкались і обнімались, / Пішли до короля гулять (8, с. 37); Ні сердилися, ні гнівилися, / Ні лялялися і не билися, / А всі жили тут люб'язно (8, с. 93); Втрягла в гринжолята павичку, / Сховала під кибалку мичку, / Щоб не світилася коса; / Взяла спідницю, і инуричку, / і хліба з сіллю на тарілку, / К Еолу мчалась, як оса (8, с. 17); Іди, небого, не журися, / Попонеділкуй, помолися, / Все буде так, як я сказав (8, с. 21).*

3. Словосполучення, які відображають сприйняття дійсності, реакції на певні ситуації: *Хоть од Дідони плив поспішно, / Та плакав гірко, неутішно (8, с. 36); Енея так вона любила, / Що аж сама себе спалила, / Послала душу к чорту в ад (8, с. 35); Проміж собою все зглядалися – / Всьому дивилися, осміхалися, / Еней то цмокав, то свистав (8, с. 92); Дідона тяжко зажурилась, / Всьєй день не їла, не пила; / Все тосковала, все нудилась, / Кричала, плакала, ревла (8, с. 33).*

4. Словосполучення, які спроектовані на розкриття побуту, культури, з– поміж яких вирізняємо:

а) ті, що репрезентують національні страви та напої: *І в кахлях понесли паштети / І киселю їм до ити; / Гарячую, мяку бухинку / Зразову до рижків печінку, / Гречаних з часником пампух (8, с. 38); Еней не марно тратив врем'я, / По-молодецьку закурих: / Горілку, пиво, мед і брагу / Поставивши перед ватагу, / Для збору засурмив труби (8, с. 107); Тут їли рознії потрави, / І все з полив'яних мисок, / І самі гарнії приправи / З нових кленових тарілок: Свинячу голову до хрїну / І локшину на перемїну; / Потім з підлевою індик, / На закуску куліш і кашу, / Лемішку, зубці, пупрю, квашу / І з маком медовий шулик (8, с. 23); Баранів тьма була варених, / Курей, гусей, качок печених, / Досита щоб було всім їсть (8, с. 39); Пили сикизку, деренївку / І кримську вкусную дулівку, / Що то айвовкою зовуть (8, с. 117);*

б) ті, що репрезентують національний одяг та його елементи: *Йому Дідона підослала, / Що од покійника украла: / Штани і пару чобіток, / Сорочку і каптан з китайки, / І шапку, пояс з*

каламайки, / І чорний шовковий платок (8, с. 26); Взяла очінок грезетовий / І кунтух з усамі люстровий, Пішла к Зевесу на ралиць (8, с. 20); Кругом дівчата танцювали / В дробушках, в чоботах, в свитках (8, с. 24);

в) ті, що репрезентують народні ігри та розваги: *Тут всяку всячину іграли, / Хто як і в віщю захотів, / Тут інші журавля скакали, / А хто од дудочки потів, і в хрещика, і в горюдуба, / Не раз доходило до чуба, / Як загулялися в джугута, / В хлюста, в пари, в візка іграли / І в дамки по столу совали (8, с. 27); Ганяли, бігали, казились, / Аж лився деколи і піт (8, с. 28);*

г) ті, що репрезентують імена фольклорних героїв: *Були бляховані в персонах / Іскусно, живо, без числа: / Котигорох, Іван-царевич, / Кухарчич, Сучич і Налетич, / Услужливий Кузьма – Дем'ян, / Коцій з прескверною ягою, / І дурень з ступою новою, / І славний лицар Марципан (8, с. 153);*

г) ті, що репрезентують воєнні обладунки та зброю: *Шишак, панцир і меч булатний, / Спис з прапором, щит дуже знатний (8, с. 206); Для сильної армії своєї / Рушниця, мушкетів, оружжсин / Наклали повні гамазей, / Гвинтивок, фузій без пружин, / Булдимок, флінт і яничарок, / А в особливий закамарок / Списів, пік, ратиц, гаківниця (8, с. 131);*

д) ті, що репрезентують назви національних топонімів та антропонімів: *Ну взяв би Муньку або Прісю, / Шатнувьсь то в сей, то в сей куток: / В Івашки, Мильці, Пушкарівку, / і в Будища, і в Горбанівку, / Тепер дівчат хоть гать гати (8, с. 218); Знайшов з троянців ось кого: / Педька, Терешка, Шеліфона, / Панька, Охріма і Харка, / Леська, Олешка і Сізьона, / Парлома, Їська і Феська, / Стецька, Ониська, Опанаса, / Свирида, Лазаря, Тараса, / Були Денис, Остап, Овсій, / І всі троянці, що втопились, / Як на човнах з ним волочились (8, с. 90);*

е) ті, що репрезентують прилади та обладнання: *Обценьками питавсь, кліщами, / Крючками, щипцями, зубами, / Щоб вирвать проклятуцу сталь (8, с. 223);*

е) ті, що репрезентують назви українських рослин: *Васильки, папороть, шевлію, / Петрів батіг і конвалію, / Любисток, просерень, чебрець, / І все це налила водою, / Погужою, непочатою, / Сказавши скількось і словець (8, с. 98); Ми Ідської гори дубина, Липки, горішина, соснина, / З яких був зроблений твій флот (8, с. 193);*

ж) ті, що розкривають заняття людей: *Кому чи трясцю одізнати, Або і волос ізігнать; / Шенчу – уроки проганяю, / Переполохи виливаю, / Гадюк умію замовлять* (8, с. 63); *Тут всі по волі забавлялись, / Пили, іграли, женихались* (8, с. 60); *Рубай, туши, гаси, лий, куйте!* (8, с. 51); *І ненечка моя рідненька / У чорта десь тепер гуля; / А, може, спить уже, п'янька / Або з хлоп'ятами ганя* (8, с. 52).

5. Словосполучення, які ілюструють єдність протилежних чи суперечливих понять та якостей: *Побачать то Боги і люди, / Що з сватання добра не буде, / Всіх, всіх в шматочки потроцу* (8, с. 119); *Він так здавався і нікчемний, / Та був розумний, як письменний, / Слова так сипав, як горох* (8, с. 53); *Еней хоть трохи був підпильний, / Та з розумом не потерявь* (8, с. 38).

6. Словосполучення із значенням способу виконання різних дій: *За рученьки біленькі взявши, / Балакали то сьак, то так* (8, с. 22); *І зачало човни бурхати, / То сторч, то набік колихати* (8, с. 101); *Еней, матню в кулак прибравши / І не до соми примовлявши, / Садив крутенько гайдука* (8, с. 24).

7. Словосполучення, спроектовані на розкриття дійсності: *Скрізь клопін, халепа, сто лих!* (8, с. 175); *Піднявся писк, стогнання, охи, / Враг на врага скакав, мов блохи, / кусався, гриз, щипав, душив* (8, с. 180); *Наперед стоя калавуру, / Який у її моці єсть: / Чума, війна, харцизтво, холод, / Короста, трясця, парші, голод; / За сими ж тут стояли в ряд: Холера, шолуді, бешиха / І всі мирянські, знаєш, лиха, / Що нас без милості морять* (8, с. 71).

8. Словосполучення, які репрезентують соціальні ролі та соціальний стан: *І мировую тут зробили / На тиждень, два або і три, / І в договорі положили, / Щоб теслі і другі майстри / Латинські помогли троянам, / Сим ланцям, голякам, прочанам, / Достроїть новий городок* (8, с. 209); *Други, товариші і крєвні, / Батьки, сини, куми, свати, / На віки вічні незабвенні* (8, с. 211); *Були і тії тут панянки, / Що наряджались напоказ; / Мандрьохи, хльорки і діптянки, / Що продають себе на час* (8, с. 83); *Там всі невірні і христьяне, / Були пани і мужики, / Була тут шляхта, і міщане, / І молоді, і старики; / Були багаті і убогі, / Прямі були і кривоногі, / Були видюці і сліпі, / Були і штатські, і воєнні, / Були миряни і попи* (8, с. 81); *Тут всякії були пронози, / Перекупки і шмаровози, / Жиди, міняйли, шинкарі* (8, с. 81).

Проведене дослідження підтверджує, що «Енеїду» аргументовано можна назвати епопеєю українського народу. Семантичні групи

сурядних словосполучень засвідчують, що саме через ці словосполучення репрезентовано багатство української культури та української мови. Кожен конститuent – слово того варіанту мови, яка була не лише близькою для народу, а й засвідчила своє право на життя у літературному мистецтві. Справедливо М. Коцюбинський зауважив, що «з появою «Енеїди» забуте і закинене під сільську покрівлю слово, наче фенікс з попелу, воскресло знову».

ВИСНОВКИ

Поєма «Енеїда» – один з небагатьох творів в українській літературі, у якому на синтаксичному рівні функціонує така велика кількість сурядних словосполучень. Ці синтаксеми протягом довгого часу лишалися поза увагою мовознавців, оскільки словосполучення розглядали як комбінацію головного і залежного слова. Однак відхід від консервативності в лінгвістиці знаменував зміну розуміння природи словосполучення й залучення до його складу поєднань слів на основі сурядного зв'язку. Сурядні словосполучення вирізняються такими параметрами, як: 1) до складу може входити два і більше повнозначних слова, що перебувають у відносній рівноправності між собою; 2) засобом зв'язку компонентів є сурядні сполучники та інтонація; 3) мають власні структурні моделі розширених, звужених, синкретичних й комбінованих рядів; 4) ряд можуть формувати гетерогенні (різних класів слів) та гомогенні (одного класу слів) конститuentи; 5) виконують номінативну функцію комунікативної природи. Особливого значення набувають ці синтаксичні одиниці в площині літературного твору, оскільки спроектовані в ньому на досягнення певних цілей. У поемі І. Котляревського вони довершено виконують своєрідну репрезентативну функцію, оскільки через їхні ряди постає життя, побут й культура українського народу. При цьому автор використав не «бідні» двокомпонентні словосполучення, а цілу палітру складних за будовою сурядних словосполучень комбінованого типу. Часом такі словосполучення вражають своїм кількісним складом: *Вона без всякого обману / І щиро без обиняків / Робила грішним добру шану: / Ремнями драла, мов биків; / Кусала, гризла, бичовала, / Кришила, шкварила, щипала, / Топтала, дряпала, пекла, / Поролла, корчила, пиляла, / Вертіла, рвала, шпигувала / І кров із тіла їх пила* (8, с. 91). Однак таке «нанизування» компонентів є своєрідним стилістичним прийомом, одним із провідних засобів розкриття художньої дійсності. Іноді митець навіть використовує декілька різних рядів сурядних словосполучень в одному реченні: *Други, товариші і кривні, / Батьки, сини, куми, свати, (1) / На віки вічні незабвенні, / А може,*

*хто із суєти, / В огонь шпурляли різну зброю, / Одежу, обув дорожню,
/ Шаблі, ладунки, келепи, / Шапки, свитки, кульбаки, троки, /
Онучі, постолі, волоки (2) / Шпурлялись, як на ті снопи (8, с. 211)
чи навіть вміщує одне словосполучення в межі іншого: Тут між
собою розпитались, / Чоломкались і обнімались, / Пішли до короля
гулять / І в кахлях понесли паштети / І киселю їм до шти; /
Гарячую, мяку (2) бухинку, / Зразову до рижнів печінку, / Гречаних
з часником пампух (1) (8, с. 38). Є зразки стирання формальних меж
між словосполученнями, коли одне словосполучення переходить в
інше, що простежується лише на семантичному рівні: Найбільше в
тім вона прикметна, / На стіл як тільки настели / І загадай якої
страви, / То всякі вродяться потрави, / Як на світі тільки єсть: /
Пивце, винце, медок, горілка, (1) / Рушник, ніж, ложка і траліка,
(2) / Цариці мусиш сю піднести (8, с. 116). Така різноманітна
формально-граматична організація цих синтаксичних одиниць
дозволяє представити широке національне семантичне тло у
сукупності найрізноманітніших його проявів.*

АНОТАЦІЯ

У сучасній лінгвістиці все більшої уваги приділяють вивченню сурядних словосполучень та їхніх диференційних ознак не як абстрагованих одиниць мови, а як важливих компонентів текстів різних дискурсів. Дослідження засвідчують особливе функційне навантаження цих синтаксем у текстах художньої літератури. Дана розвідка присвячена студіюванню сурядних словосполучень у бурлескно-трагестійній поемі І. Котляревського «Енеїда». На формально-граматичному рівні сурядні словосполучення схарактеризовано за такими параметрами: 1) специфіка ряду словосполучення, як одиниці, що організовує компоненти в єдине ціле; 2) будова сурядних словосполучень; 3) спосіб зв'язку між компонентами словосполучення; 4) частиномовна належність компонентів словосполучення. У результаті дослідження доведено, що домінувальними є сурядні словосполучення комбіновано типу, які вирізняються складною будовою (багатокомпонентністю) та функціонуванням різних засобів синдетонного й асиндетонного типу із збереженням їхнього смислового навантаження. Установлено, що, будучи відносно рівноправними, компоненти словосполучень на смислового рівні взаємодіють на основі семантичної узгодженості. З'ясовано, що більшість сурядних словосполучень в «Енеїді» спроектована на розкриття життя, побуту й культури українського народу. Виокремлено такі основні їхні семантичні групи: 1) сурядні словосполучення оцінно-емоційного відтінку; 2) сурядні

словосполучення, що розкривають менталітет та поведінку; 3) сурядні словосполучення, що експлікують сприйняття дійсності; 4) сурядні словосполучення, які відображають побут та культуру; 5) сурядні словосполучення, які ілюструють єдність протилежних чи суперечливих понять та якостей; 6) сурядні словосполучення із значенням способу виконання дії; 7) сурядні словосполучення, що зображують дійсність; 8) сурядні словосполучення, які репрезентують соціальний стан та соціальні ролі. Наголошено, що ці синтаксичні одиниці є не оказіональними поєднаннями слів, а одним із важливих засобів експлікації ідеї твору й представлення українського народу як нації.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. К., Либідь, 1993. 368 с.

2. Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики. *Проблеми структурної лінгвістики 1971: сб. ст.* Москва: Наука, 1972. С. 367 – 396

3. Денисенко З. М. Семантичне узгодження в словосполученні на рівні периферії денотативно-сигніфікативного макрокомпонента. *Мовознавчий вісник*. Черкаси, 2016. № 21. С. 134 – 141.

4. Єрмоленко С. Я. Єдність мови та ідеї. *Рідний край*. 2000. № 1 (2). С. 51 – 56.

5. Єрмоленко С. «Енеїда» І.П. Котляревського і нормативна основа сучасної літературної мови. *Культура слова*. 2000. Вип. 53. URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine53-54-3.pdf> (дата звернення: 23.08.2022).

6. Золотова Г. А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. М.: Наука, 1998. 440 с.

7. Комлик Н. Ю. Звужений ряд сурядних словосполучень: формально-граматичні та семантичні чинники лімітативності. *Львівський філологічний часопис*. Львів, 2021. № 10. С. 64 – 71.

8. Котляревський І. П. Енеїда: Поема; Наталка Полтавка: П'єса: Іля серед. та ст. шк. віку / Передм. та приміт. О.І. Гончара; Післямова В. О. Шевчука. К.: Веселка, 2000. 327 с.

8. Кочерган М. П. Сполучуваність. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблук та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 657 – 658.

9. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Н. Ярцева. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. 685 с.

10. Масицька Т. Є. Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей: монографія. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 416 с.

11. Радіонова Т. М. Еволюція лінгвістичних поглядів на статус і структуру ряду як мовної одиниці. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філологія. Мовознавство*. 2009. Т. 98, Вип. 85. С. 72 – 75.

12. Северін В. С. Енеїда Котляревського – енциклопедія українського життя та слова. *Вісник Придніпровської державної академії будівництва та архітектури*. 2011. № 11 – 12 (164 – 165). С. 119 – 121.

13. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: монографія. 2-ге вид. перероб. І доп. Полтава: ПП «Астрая», 2020. 576 С.

14. Чубань Т., Карадаш Л. Синтаксичні одиниці в українській мові (на матеріалі поеми «Енеїда» Івана Котляревського). *Теоретична і дидактична філологія. Серія: Філологія*. 2020. Вип. 31. С. 182 – 192.

15. Шведова Н. Ю. Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Д. Апресяна «Синонимия и синонимы». *Вопросы языкознания*. 1970. № 3. С. 36 – 44.

16. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974. 428 С.

Information about the author:

Komlyk Nataliia Yuriivna,

Postgraduate Student at the Department of Ukrainian language
Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University
2, Ostrohradskyi st., Poltava, 36003, Ukraine